

УДК 343.222.4 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.20>

СОЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Колісник С.В.,

*аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
<https://orcid.org/0009-0000-7367-6931>,
kolisnik_sergiy@ukr.net*

Турлова Ю.А.,

*докторка юридичних наук,
провідна наукова співробітниця відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
почесний працівник прокуратури України,
<https://orcid.org/0000-0003-0508-2087>,
turlova@ukr.net*

Колісник С.В., Турлова Ю.А. Соціально-кримінологічні передумови криміналізації безгосподарського використання земель.

У статті розглянуті найбільш важливі передумови криміналізації безгосподарського використання земель, під якими автори розуміють явища та процеси, що відбуваються в різних сферах та рівнях соціальної реальності та зумовлюють об'єктивну необхідність і суспільну потребу визнання на законодавчому рівні доцільності кримінально-правової охорони певних цінностей шляхом визначення у законі відповідних суспільно небезпечних посягань як злочинних і кримінально караних. Проаналізовані окремі складові соціально-кримінологічних передумов криміналізації безгосподарського використання земель, до яких відносять ступінь суспільної небезпеки діянь, їхню відносну поширеність і типовість, динаміку діянь, доцільність впливу на них кримінально-правовими засобами, а також можливості системи кримінальної юстиції. Обґрунтовано доцільність застосування терміну «соціально-кримінологічні передумови», що зумовлено вимогами соціальної адекватності криміналізації, її припустимості з погляду основних характеристик соціальних систем і процесів, а також кримінологічний характер досліджень поширеності посягань, їх типовості та динаміки.

Доведено, що високий рівень суспільної небезпечності безгосподарського використання земель зумовлений зокрема й цінністю земель як об'єкта посягання, що визначається його здатністю у взаємодії із суспільством виконувати певні функції (економічні, біологічні та соціальні) стосовно людства.

Проаналізовані чинники глобального характеру, що підвищують суспільну небезпечність безгосподарського використання земель, якими є статус *України як гаранта продовольчої безпеки в багатьох країнах світу, а також стійкі тенденції глобальної деградації ґрунтів, що загрожують забезпеченню продовольством значної частини світового населення та, відтак, визнані однією з найважливіших проблем для сталого розвитку в усьому світі.*

Аналіз джерел кримінологічної інформації щодо виявлення фактів безгосподарського використання земель дозволив зробити висновок про те, що такі посягання відносяться до категорії достатньо розповсюджених правопорушень і відповідають вимогам відносної поширеності діяння. Зауважено щодо обмеженості можливостей системи кримінальної юстиції у протидії зазначеним посяганням, що, незважаючи на невисоку ефективність такої діяльності, не виключає потребу в кримінально-пра-

вовій охороні земель і визнання криміналізації безгосподарського використання земель як цілком можливою та необхідною.

Ключові слова: криміналізація, безгосподарське використання земель, передумови, кримінальна відповідальність, землекористування, ґрунт, правопорушення у сфері земельних відносин, запобігання, протидія, система кримінальної юстиції.

Kolisnyk S.V., Turlova Yu.A. Socio-criminological prerequisites for criminalization of land mismanagement.

The article focuses on the most important prerequisites for criminalization of land mismanagement which the authors define as phenomena and processes taking place in various spheres and levels of social reality and establishing the objective need and social demand for legislative recognition of the expediency to protect certain values under criminal law by defining the relevant socially dangerous encroachments as criminal offenses punishable under criminal law. The authors analyze some components of the socio-criminological prerequisites for land mismanagement criminalization which include the degree of social danger of acts, their relative prevalence and typicality, the dynamics of acts, the expediency of using criminal law means to influence such acts, and also the abilities of the criminal justice system. The authors provide a rationale for using the term “socio-criminological prerequisites” which ensues from the requirements of social adequacy of criminalization, its admissibility from the perspective of the main characteristics of social systems and processes, as well as the criminological nature of studies dealing with the prevalence of offenses, their typicality and dynamics.

It is demonstrated that the high level of social danger associated with land mismanagement is attributable, inter alia, to the value of land as an object of encroachment, which is determined by its ability, in conjunction with society, to perform particular functions (economic, biological, and social) with regard to humanity.

The article analyzes the global factors which increase the social danger of land mismanagement, such as Ukraine’s status as a guarantor of food security in many countries worldwide, and the persistent trends of global soil degradation which endanger food supply to a sizeable share of the world’s population and are thus recognized as one of the most crucial challenges to sustainable development globally.

The analysis of criminological information sources in terms of identifying the land mismanagement facts provided the ground for the conclusion that such encroachments are classified as fairly common offenses and meet the requirements to the relative prevalence of the act. The authors draw attention to the limited abilities of the criminal justice system to counteract these encroachments, but despite the low effectiveness of such activities, there is still a need for ensuring protection of lands under criminal law and for recognizing criminalization of land mismanagement as quite possible and necessary.

Keywords: criminalization, land mismanagement, prerequisites, criminal liability, land use, soil, offenses in the field of land relations, prevention, counteraction, criminal justice system.

Постановка проблеми. Розвиток і саме існування людства завжди безпосередньо залежали від оточуючого його навколишнього середовища, важливою складовою якого є земля, що забезпечувала задоволення матеріальних, духовних, естетичних, пізнавальних, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних, історико-культурних та інших потреб людини. Проблема охорони земельних ресурсів актуалізувалась в середині ХХ ст., коли суттєво зросла інтенсивність використання останніх, почали більш часто виявлятися негативні екологічні наслідки техногенного характеру: забруднення, засмічення, псування земель, опустелювання й засолення земель сільськогосподарського призначення, деградаційні процеси, виснаження ґрунтів та ін. Такий стан речей зумовив потребу розроблення нових і вдосконалення існуючих юридичних механізмів забезпечення охорони довкілля в цілому та окремих його елементів, у тому числі й земельних ресурсів.

Як відомо, одне з центральних місць у реалізації екологічної політики держави, зокрема й у сфері охорони земель, займають заходи кримінально-правового характеру, що мають відповідну регулюючу функцію та охороняють інтереси держави, суспільства, а також забезпечують інтереси людини. Водночас, наслідки такої діяльності може бути як позитивними, так і негативними. Обґрунтоване законодавче регулювання застосування заходів кримінально-правового впливу й ефективна правозастосовна діяльність здатні підвищити рівень дотримання і виконання відповідних кримінально-правових норм. Недостатньо продуманий та помилковий підхід законодавчих або правозастосовних органів у цій сфері, навпаки, здатний блокувати або значно ослабити потенціал кримінально-правової заборони у запобіганні відповідних посягань. Відтак, кримінально-правова охорона земель як складового

елементу довкілля стане реальним інструментом впливу на поведінку потенціальних порушників земельного законодавства, зокрема й з метою утримання їх від безгосподарського використання земель, лише за умов додержання науково обґрунтованих принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Стан опрацювання цієї проблематики. У кримінально-правовій літературі різним аспектам криміналізації приділялась увага у роботах таких відомих науковців, як С.Б. Гавриш, Г.А. Злобін, С.Г. Келіна, А.П. Коробєєв, В.М. Кудрявцев, П.Л. Фріс, А.М. Яковлев та ін. Теорія криміналізації була предметом дослідження у кандидатських дисертаціях Д.О. Балобанової та В.А. Лопатіна. Окремі питання криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища було висвітлено у публікаціях В.Ф. Баранівського, докторських дисертаціях Т.В. Корнякової, В.К. Матвійчука, Р.О. Мовчана, Ю.А. Турлової та А.М. Шульги. Крім того, криміналізації безгосподарського використання земель та інших видів екологічних злочинів присвячувались роботи Н.Ю. Цвіркун і О.В. Мельник.

Водночас потреба у дослідженні питань криміналізації безгосподарського використання земель зумовлена як змінами у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм, так і необхідністю вивчення ефективності їх застосування. Відтак, означені проблеми є на сьогоднішній день актуальними та такими, що потребують додаткових досліджень.

Метою статті є оцінка відповідності криміналізації безгосподарського використання земель розробленим кримінально-правовою та кримінологічною науками підставам криміналізації.

Виклад основного матеріалу. У спеціальній науковій літературі криміналізація розглядається у двох аспектах: як процес виявлення та визначення суспільно небезпечного діяння як злочинного та як результат такої діяльності, підсумком чого виступає закріплення кримінальної відповідальності за відповідне діяння у статті кримінального закону [1, с. 63].

Чисельність та різноманіття наукових пошуків у цій сфері зумовлює певну неоднозначність у термінах, що виражають та окреслюють обставини, на яких ґрунтується визначення суспільно небезпечної поведінки злочинною, підходах до їхнього розподілу на групи відповідно до їх змісту та внутрішньої природи. З огляду на синонімічність зазначених понять та умовність їхнього розмежування, вживатимемо термін «передумови криміналізації», під якими розуміємо явища та процеси, що відбуваються в різних сферах та рівнях соціальної реальності та зумовлюють об'єктивну необхідність і суспільну потребу визнання на законодавчому рівні доцільності кримінально-правової охорони певних цінностей шляхом визначення у законі відповідних суспільно небезпечних посягань як злочинних і кримінально каранних.

Вивчення різноманітних класифікаційних систем таких передумов дає підстави для виділення групи найбільш вагомих для визначення суспільно небезпечного діяння як злочинного обставин. На думку О.І. Коробєєва, до таких варто віднести ступінь суспільної небезпеки діянь, їхню відносну поширеність і типовість, динаміку діянь із врахуванням причин, що їх породжують, і умов, можливість впливу на них кримінально-правовими засобами при відсутності можливості боротьби іншими заходами, а також можливості системи кримінальної юстиції [2, с. 80]. Сам автор, а також й інші дослідники [3, 4] називають їх юридико-кримінологічними або юридично-кримінологічними передумовами криміналізації. А.М. Шульга називає такі передумови соціально-кримінологічними чинниками криміналізації [5, с. 85].

Зазначений термін, є, на наш погляд, найбільш доречним, адже соціальність цього поняття означає те, що згадані передумови забезпечують соціальну адекватність криміналізації, її припустимість з погляду основних характеристик соціальних систем і процесів суспільного розвитку, відповідності кримінально-правової норми рівневі, характеру суспільної свідомості та стану громадської думки [6, с. 123].

Щодо кримінологічної складової терміну варто погодитись з висловленими у науковій літературі твердженнями про те, що аналіз передумов криміналізації суспільно небезпечних діянь, зокрема їх поширеність, типовість і динаміка, що характеризуються низкою кримінологічних показників, особливості їх детермінації, належить до сфери досліджень кримінологічної спрямованості, а саме питань запровадження кримінологічної експертизи існуючих та нових кримінально-правових законів. Окрім того, кримінологічне обґрунтування нових кримінально-правових норм має ретельно враховувати виявлені та прогнозовані тенденції злочинності, її структури, нових її видів, контингенту злочинців. Відтак, соціальне обґрунтування кримінально-правової норми за значущістю його зумовлюваних елементів є переважно кримінологічним, становить кримінологічне підґрунтя останньої і є предметом не

кримінального права, а широкого спектра суспільних наук, у тому числі соціології, а в юридичній їх царині – предметом кримінології [1, с. 63; 7, с. 204; 8, с. 12].

Достатньо високий рівень суспільної небезпечності, що проявляється в об'єктивному характері шкоди, яка заподіюється посяганнями цієї категорії (екологічна, матеріальна, моральна), є найголовнішою з передумов криміналізації [9, с. 257]. Значною мірою суспільна небезпечність визначається важливістю, цінністю суспільних відносин, які виступають об'єктом посягання. Споконвіку український народ із глибокою повагою ставився до землі, звертаючись до неї як до матері й годувальниці. Українці клялися землею, землею бажали добра і так само землею проклинали своїх ворогів [10]. Виняткова значущість українських земель і важливість їх правової охорони є особливо актуальними з огляду на те, що Україна має дуже великі площі чорноземів (8% світового запасу), які є найродючішими ґрунтами у світі. Особлива цінність земель закріплена й законодавчо. Так, відповідно до статей 13 та 14 Конституції України, а також ст. 3 Закону України «Про охорону земель» [11], земля є об'єктом права власності Українського народу та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Цінність навколишнього природного середовища в цілому та земель зокрема визначається його здатністю у взаємодії із суспільством з урахуванням довгострокової перспективи виконувати певні функції стосовно людства. До них відносять економічну, біологічну та соціальну функції.

Біологічна (або фізіологічна) функція полягає у підтриманні життя людини як біологічного виду завдяки наявності сприятливого для нього середовища проживання і життєдіяльності. Економічний аспект соціальної цінності виявляється у його спроможності задовольняти матеріальні потреби суспільства. Землі (ґрунт) є одним із головних чинників забезпечення продовольчої безпеки держави і розглядається не лише як поверхня суші, а й як основа життя. У сільському господарстві продуктивність виробництва значною мірою, залежить від стану ґрунтового покриву. Всі землі на території України використовуються як просторовий базис, природний ресурс і основний засіб виробництва [11]. У своїх взаємозв'язках і відносинах із природними системами, зокрема й землею, людина, зберігаючи певні якості біологічного індивіда, несе на собі глибокий відбиток дій соціальних законів, оскільки формується як продукт суспільного розвитку. Тому соціальна функція земель полягає в забезпеченні формування людства як соціуму. Важливими складовими такого формування є вплив земель на духовний, моральний розвиток людства, здатність задовольняти наукові, освітні, виховні, культурні, естетичні та інші потреби суспільства [9, с. 259].

Суспільна небезпечність безгосподарського використання земель зумовлена й чинниками глобального характеру. *Україна тривалий час позиціонується як гарант продовольчої безпеки в багатьох країнах світу завдяки традиційно потужному продовольчому експорту. Внесок України до світового продовольчого ринку у 2021 р. був еквівалентним забезпеченню харчуванням близько 400 млн осіб.* Важливість ролі України особливо виявилася під час пандемії COVID-19, коли було зруйновано глобальні ланцюги постачання товарів. Україна продовжила виконувати свої зобов'язання та істотно сприяла продовольчій безпеці своїх партнерів на Близькому Сході, в Європі, Південно-Східній Азії та Північній Африці. Уперше в історії Міжнародну зернову раду (International Grains Council, міжурядова організація, діяльність якої покликана сприяти розвитку і зміцненню міжнародної співпраці щодо зернових культур між країнами-експортерами та імпортерами зерна) очолив представник України. Саміт ООН із продовольчих систем, який відбувся у вересні 2021 р., надав додаткового поштовху Україні в напрямі трансформації продовольчої системи для просування Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Для України результатом саміту стало підписання Президентом Указу № 41/2022 від 07.02.2022 р. «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні» і розроблення Кабінетом Міністрів України плану заходів на його виконання щодо трансформації продовольчих систем в Україні на період до 2030 р. [12].

Деградація ґрунтів як наслідок безгосподарського використання земель є одним із основних процесів, який загрожує харчуванню, і визнана однією з найважливіших проблем на глобальному рівні для продовольчої безпеки та сталого розвитку в усьому світі. Низка цьогорічних глобальних заходів була спрямована на утвердження й імплементацію принципів сталого управління ґрунтовими ресурсами як першооснови та фундаменту для гарантування продовольчої безпеки. Так, Глобальний форум з продовольства та сільського господарства (Global Forum for Food and Agriculture — GFFA 2022), що відбувся 24–28 січня 2022 р. у Берліні, вперше було присвячено питанням здоров'я ґрунтів та їх впливу на продовольчу безпеку й глобальні кліматичні проблеми. Головна тема GFFA 2022 року – «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», яка є однією з найважливіших про-

блем глобальної продовольчої ситуації та вимагає співпраці в усьому світі. Це пов'язано, зокрема, з тим, що, з одного боку, понад 90% світового виробництва їжі залежить від ґрунту, а з іншого боку, – якість ґрунтів у світі дедалі більше погіршується, а родючих земель стає все менше. За результатами конференції 68 міністрів підписали розгорнуте заключне комюніке «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», що є закликом до практичних дій і входить до поточного міжнародного дискурсу щодо світової аграрної політики. Україна – серед підписантів зазначеного комюніке, що свідчить про взяття на себе зобов'язань вживати конкретних дій щодо сталого управління ґрунтами для гарантування національної та глобальної продовольчої безпеки, а також для підвищення рівня життя фермерів й адаптації до зміни клімату [13].

Окремі ознаки суб'єкта безгосподарського використання земель також впливають на оцінку ступеня небезпечності таких посягань, що зумовлюється такими факторами: а) можливістю застосувати технічні (технологічні) засоби та системи, що перебувають в оперативному керуванні спеціально зобов'язаної особи, яка займається сільськогосподарським виробництвом, а, відтак, зобов'язана дотримуватись правил щодо дбайливого і раціонального використання земель; б) заподіянням тяжких наслідків, важковідновлюваної сукупної шкоди ґрунтам; в) небезпекою суб'єкта, який здебільшого свідомо ігнорує ризик своєї поведінки та має при цьому зазвичай здатність передбачати результати своєї господарської діяльності завдяки спеціальній фаховій підготовці та досвіду (*зокрема, це – керівники сільськогосподарських підприємств, агрономи, фермери, власники земельних ділянок*).

Сутність відносної поширеності діяння як другої передумови криміналізації полягає у тому, що діяння, яке криміналізується, повинно бути, з одного боку, достатньо розповсюдженим, тобто проявляти деякі загальносоціальні закономірності, з іншого – не повинно бути надзвичайно широко поширеним. У науковій літературі виділяють верхню та нижню межі криміналізації. Значення нижньої межі криміналізації полягає у тому, що такі діяння повинні бути відносно поширеними [14, с. 218].

Досліджуючи криміналізацію безгосподарського використання земель Н.Ю. Цвіркун серед інших спеціальних підстав виділяє поширення негативного антропогенного навантаження на землю [15, с. 103]. На нашу думку, це не є достатньо обґрунтованою та логічною позицією, адже авторка ототожнює діяння, яке криміналізується, а саме безгосподарське використання земель, з негативним антропогенним навантаженням на землю в цілому. Очевидно, що останнє поняття за своїм змістом є набагато ширшим та включає в себе, у тому числі, й безгосподарське використання земель як складову частину.

Стосовно ж безгосподарського використання земель, поширеність якого є очевидною, із впевненістю можна стверджувати, що така форма антисуспільної поведінки не є випадковою чи одноразовою. За офіційними статистичними даними, за останні 10 років (з 2013 по 2022 р.) в Україні зареєстровано 772 факти безгосподарського використання земель (обліковано кримінальних проваджень за ст. 254 Кримінального кодексу України). Аналіз їх динаміки засвідчує стійку тенденцію до зростання.

Кількість же аналогічних адміністративних деліктів (ст.ст. 53, 53³, 54 Кодексу України про адміністративні правопорушення) перевищує зазначені показники у сотні разів. Зважаючи на складнощі при розмежуванні аналогічних кримінальних та адміністративних правопорушень внаслідок проблем встановлення зазначених у диспозиції ч. 1 ст. 254 Кримінального кодексу України наслідків у виді тривалого зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, які є оціночними категоріями, думається, що реальна кількість фактів безгосподарського використання земель є істотно більшою. Певним аргументом, що підтверджує це, можуть вважатись результати опитування від Центру земельного права Вищої школи адвокатури НААУ, що проводилось наприкінці 2022 року, та яке стосувалось з'ясування категорій спорів та найпоширеніших правових питань у сфері земельних правовідносин, з якими клієнти звертаються до адвоката. Зокрема, респонденти були опитані щодо категорій кримінальних проваджень, в яких вони надавали професійну правничу допомогу стосовно врегулювання земельних правовідносин. 19,5% опитаних відповіли, що такою категорією є безгосподарське використання земель [16]. Зважаючи на викладене, можна зробити висновок про те, що безгосподарське використання земель відноситься до категорії достатньо розповсюджених правопорушень і відповідає вимогам відносної поширеності діяння як другої передумови криміналізації.

Також Н.Ю. Цвіркун крім згаданої вище спеціальної підстави криміналізації виділяє ще й таку підставу як «необхідність всесвітньої боротьби з деградацією та опустеленням земель» [15, с. 103]. На нашу думку, це також є досить дискусійним твердженням. Зокрема, деградація земель, під якою ст. 1 Закон України «Про охорону земель» розуміє природне або антропогенне спрощення ландшафту, погір-

шення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів [11], далеко не завжди пов'язана з безгосподарським використанням земель. До найсуттєвіших факторів, що призводять до деградації земель, відносять природні, а саме несприятливі метеоумови (тривалі посухи), засолення ґрунтів; зниження рівня підземних вод (опускання базису ерозії); вітрова і водна ерозія. До антропогенних, крім безгосподарського використання земель, – знищення лісів (вирубання дерев, чагарникових); падіння рівня ґрунтових вод; техногенне забруднення. Також найвагомим чинником опустелювання є зміна клімату. Крім того, не заперечуючи загальновідому актуальність боротьби з деградацією та опустелюванням земель, думається, головну роль у протидії цим небезпечним процесам глобального характеру мають відігравати не заходи кримінально-правового характеру (хоча й вони теж необхідні), а інші, зокрема моніторингові, такі, що пов'язані з розробкою загальнодержавних і регіональних програм використання та охорони земель; створення екологічної мережі; здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів; нормування [11].

Щодо відповідності вимогам можливості системи кримінальної юстиції у протидії зазначеним посяганням як останньої передумови криміналізації безгосподарського використання земель зауважимо, що вони є доволі обмеженими. Це засвідчує різниця у масштабах згаданих вище деградаційних процесів й їх наслідків та показників, що відображають активність органів кримінальної юстиції у виявленні та притягненні порушників до відповідальності. Так, за оцінками фахівців суттєвої деградації зазнало 20% українських земель сільськогосподарського призначення, решта перебувають під загрозою. Близько 30% гумусу українські ґрунти втратили за останні 130 років [17]. Виявляється ж у середньому на рік 77 фактів безгосподарського використання земель, у разі менше – засуджується. Крім того, наявний значний розрив між розмірами та видами покарань, що передбачені санкціями кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за безгосподарське використання земель, та практикою призначення покарань за злочини даної категорії. Водночас, незважаючи на вказані недоліки та невисоку ефективність системи кримінальної юстиції у такій діяльності, протидія найбільш небезпечним посяганням даної категорії правоохоронними органами є цілком можливою та необхідною.

Висновки. Проведений авторами аналіз відповідності криміналізації безгосподарського використання земель розробленим кримінально-правовою та кримінологічною науками підставам криміналізації дозволяє зробити висновок про те, що криміналізація зазначених посягань в цілому відповідає соціально-кримінологічним передумовам криміналізації безгосподарського використання земель, а саме ступеню суспільної небезпеки діянь, їх відносній поширеності, доцільності впливу на них кримінально-правовими засобами та можливості системи кримінальної юстиції ефективно протидіяти посяганням даної категорії.

Список використаних джерел:

1. Турлова Ю.А. Соціально-психологічні передумови криміналізації екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 34, т. 3. С. 62–66.
2. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1987. 268 с.
3. Омельчук О.М. Характеристика юридично-кримінологічних підстав криміналізації суспільно небезпечних діянь. *Університетські записки*. 2014. № 1 (49). С. 138–143.
4. Давиденко В.Л. Підстави та принципи криміналізації діянь проти власності. *Право і суспільство*. 2020. № 2, ч. 3. С. 17–23.
5. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів України: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 525 с.
6. Турлова Ю.А., Поліщук Г.С. Деякі проблемні питання криміналізації незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Національного гірничого університету*. 2020. № 5. С. 122–128.
7. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

9. Турлова Ю.А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
10. Ґрунти України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D2%90%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 20.03.2023).
11. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення: 20.03.2023).
12. Україна та глобальна продовольча безпека в умовах війни. Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітичний огляд. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayina-ta-hlobalna-prodovolcha-bezpeka-v-umovakh-viynu> (дата звернення: 21.03.2023).
13. Балюк С., Кучер А. Національне багатство України – чорноземи – під загрозою знищення. URL: <http://www.golos.com.ua/article/366511> (дата звернення: 21.03.2023).
14. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. Москва: Наука, 1982. 304 с.
15. Цвіркун Н.Ю. Соціальна обумовленість кримінально-правової заборони безгосподарського використання земель. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3 (50). С. 100–108.
16. Результати опитування від Центру земельного права Вищої школи адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/rezultaty-opytuvannya-vid-tsentru-zemelnogo-prava-vyshhoi-shkoly-advokatury-naau> (дата звернення: 21.03.2023).
17. Проблема деградації ґрунтів. Сучасний стан, ризики та способи подолання. URL: <https://superagronom.com/articles/589-problema-degradatsiyi-gruntiv-suchasniy-stan-riziki-ta-sposobi-podolannya> (дата звернення: 21.03.2023).